

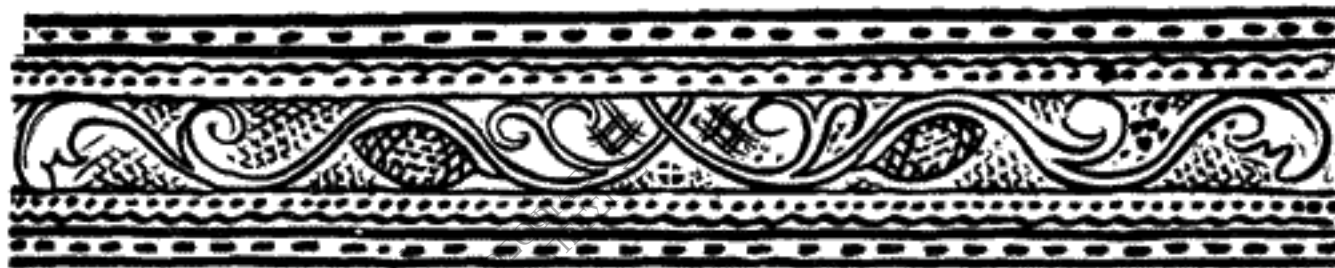
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ
1952

Ε.Υ.Δ. ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Η ΦΩΤΙΣΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες από όσες απάντα στο έργο του ο Ιστορικός της νεοελληνικής παιδείας, οφείλεται χωρίς άλλο στην αλλαγή της σημασίας των λέξεων. Κι αν σταματούσαμε τη διαπίστώσή μας ως εδώ, θα κινδύνευε, φυσικά να καταδικασθεί για την αφελειά της' ωστόσο φρόνιμο είναι προτού καν προχωρήσουμε, και απαλλαχθούμε από μία τέτοια κατηγορία, να σταθούμε μία στιγμή να εξακριβώσουμε μήπως και στην απλούστατη αυτή μορφή της ή αλήθεια την όποια προβάλλουμε δεν είναι τόσο αυτόδηλη, ή τόσο κοινά αναγνωρισμένη, όσο φαίνεται. Κάθε λόγιος έχει βέβαια συνείδηση ότι οι σημασιολογικές μεταβολές μέσα σε μία ζωντανή γλώσσα αποτελούν αδιάκοπο φαινόμενο, και ότι για τούτο πρέπει πάντα στις μελέτες μας να εξακριβώνουμε τη σωστή σημασία την όποια έχουν στον νοῦ ενός συγγραφέα που αποτελεί αντικείμενο της μελέτης μας, οι λέξεις τις όποιες μεταχειρίζεται. 'Αλλά, ίσως απασχολημένοι από άλλα φαινόμενα (σκέπτομαι ιδίως τὰ διαλεκτικά, τις λαογραφικές απασχολήσεις μας), δεν έχουμε συνηθίσει να πιστεύουμε ότι μέσα στα έκατοντηνάρια ή τὰ διακόσια τελευταία χρόνια ή λόγια γλώσσα μας έχει τόσο πολύ αλλάξει, ώστε να πρέπει προτού ξεκινήσουμε για την ανάγνωση ενός κειμένου της περιόδου αυτής, να τὸ ξεκαθαρίζουμε από τις αποκλειστικά γλωσσικές του δυσκολίες. Κι' όμως τούτο συμβαίνει, και περισσότερο από μία φορά τυχαίνει να αστοχήσουν τὰ συμπεράσματά μας έξ αιτίας τέτοιων σφαλμάτων.

'Ακόμη θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέσω τοῦτο: ἂν ἄλλοτε ἐπιστεῦθηκε πὼς ἡ γνώση τῆς ἀρχαίας ἀρκοῦσε νὰ γεμίσει τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὶς παλαιότερες ἐποχὲς καὶ στὴν δική μας, σήμερα πλέον γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ μεταγενέστερη γλώσσα μας ἔχει τὴν δική της ζωὴ, τὴν ὅποια δὲν μπορούμε νὰ ταυτίσουμε οὔτε μὲ τὴν ἄρχαία οὔτε μὲ τὴ σημερινή. Ὑστερα, προκειμένου πάντα γιὰ τὴ σχέση τῆς ἄρχαίας μὲ τὴ νεώτερη, ἂς μὴν ξεχνοῦμε τὸ βασικὸ ἐκδηλώσεις τῶν μεταγενέστερων χρόνων: ἡ μία ἀναφέρεται στὸν

νεοκλασικισμό, πὸν δὲν ἐπανεφερε μόνο λέξεις ἀρχαίες, ἀλλὰ καὶ ἀρχαίες σημασίες σὲ λέξεις τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ εἶχε συνεχισθεῖ μέσα στοὺς αἰῶνες' ἡ ἄλλη ἀναφέρεται στὶς κοινωνικὲς μεταβολὲς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, στὶς πρώτες δεκαετηρίδες του: συνέπεια τῶν μεταβολῶν αὐτῶν περισσότερο ἀπὸ μίαν φορά βλέπουμε νὰ εἶναι ἡ ἐπιστροφή σὲ παλαιότερες σημασίες κοινόχρηστων λέξεων.

Νομίζω ὅτι ἓνα παράδειγμα θὰ καταστήσει σαφέστερο τὸ ζήτημα στὰ πρώτα βήματά μας. Διαλέγω τὴ λέξη σπουδαῖος, τῆς ὁποίας τὸ νόημα καὶ ἡ ζωὴ θὰ μπορούσαν νὰ φαίνονται ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα. Στὸ λεξικὸ τῆς ἀρχαίας, διαβάζουμε μίαν σειρά ἀπὸ σημασίες: «ἐν τῇ χρήσει σημαίνει ἀείποτε δραστηριότητα ἢ προθυμίαν ἐνεργείας' 1 σοβαρός, σπουδαίως φερόμενος' δραστήριος, ἐνεργός, πρόθυμος ἐν τῇ ἐνεργείᾳ πρὸς ὑποστήριξιν τινος ἐν ταῖς ἐκλογαῖς' 2 καλός, χρηστός, ἔξοχος εἰς τὸ εἶδος του' 3 ἐπὶ ἀνθρώπων ἐχόντων βαρύτητα τινα καὶ σημασίαν' 4 ἐπὶ ἠθικῆς ἐννοίας, ἀγαθός, χρηστός, καὶ καθόλου ἐπὶ παντός καλοῦ καὶ ἀξιολόγου πράγματος ἢ ποιότητος»¹. Τὶς ἐννοίες ἔλεγε αὐτές, τὸ λεξικὸ τῆς ἀρχαίας τὶς ἀναφέρει στὸν ἀνθρώπο' κοντὰ τους ὁμῶς παραθέτει μίαν ἄλλη σημασιολογικὴ σειρά, πὸν τὴν ταιριάζει μὲ τὰ πράγματα: «1 ὁ ἀξίος τῆς προσοχῆς τινος, ἀξίος λόγου, ἔχων βαρύτητα καὶ σημασίαν' 2 πᾶγμα καλὸν εἰς τὸ εἶδος του, ἐξαιρετόν.» Πρὶν προχωρήσουμε, ἂς σημειώσουμε, ἀμέσως πόσο οἱ σημασίες αὐτὲς τοῦ ἀρχαίου λεξικοῦ πλησιάζουν ἢ ταυτίζονται μὲ τὶς σημερινές. Τὴν ἀντίθετη παρατήρηση θὰ κάνουμε, ἂν περνῶντας πολλοὺς αἰῶνες φθάσουμε στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Ἐδῶ, ἡ βασικὴ, ἀρχαία ἢ σημερινὴ σημασία, τοῦ ἀξιολόγου, τοῦ σημαντικοῦ, χάνεται σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ δύο σημασίες, κύρια ἀρχαία-νέα ἀπὸ τὴν μίαν μεριά καὶ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἄλλη παῦσον νὰ ἔχουν ἄμεσα αἰσθητὴ συγγένεια. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἐπικρατέστερη ἐννοία εἶναι τοῦ σπουδαστοῦ, ἡ ὅποια ἀργότερα ἐπεκτείνεται σὲ

κάτι παρόμοιο με την σημερινή έννοια τοῦ λογίου, τοῦ διανοουμένου. Ὁ Λεονάρδος Φιλάρδος, στὰ 1633, σπουδαστὴς ἀκόμη, μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰ προσφώνηση, αὐτοχαρακτηρίζεται με πολλὴ μετριοφροσύνη «ἕνας σπουδαῖος Ἀθηναῖος»². Στὰ λεξικά τῆς Τουρκοκρατίας, πού δὲν εἶναι ὅσο θὰ ἔπρεπε μελετημένα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη μας, ἀπαντοῦμε με τρόπο περίπου σταθερὸ ἀποδοσμένη τὴν ἐξήγηση τῆς λέξης: 1784, «*Studiosus, studioso, studieux*». Ἐπιμελής, πρόθυμος, τημελής. Σπουδαῖος εἰς τὰ γράμματα, studiosus litterarum, studente nelle lettere, étudiant dans les lettres. Φιλόλογος, φιλομαθής, ὁ ἐν λόγοις ὢν, ὁ φιλομαθῶς διακείμενος, ὁ περὶ τοὺς λόγους, ὁ ἀμφὶ τοὺς λόγους, ὁ ἐντὸς λόγων, φιλόμουσος, φιλόπονος»³. 1796, «*fleissig, fleissig in lernen oder im studieren: studioso*»⁴. 1816, «*celui ή celle qui étudie, studioso*»⁵. Φανερό εἶναι ὅτι στὸ σημερινὸ λεξιλόγιό μας, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, οἱ πρὸ φυσικὲς ἀποδόσεις τοῦ παλαιοῦ ὄρου θὰ εἶταν: σ π ο υ δ α σ τ ῆ ς , λ ό γ ι ο ς , δ ι α ν ο ο ύ μ ε ν ο ς .

Ὁ Κοραῖς, στὰ Ἐπιστολὰς του, προσέχει τὴ λέξη. Ἀξίζει νὰ μελετήσῃ κανεὶς ὁλόκληρο τὸ ἄρθρο, γιὰ νὰ θαυμάσῃ ἄλλη μιὰ φορά τὴ θέληση τῆς διαύγειας καὶ τῆς ἀκρίβειας πού ἐχαρακτήριζαν τὸν μεγάλο διδάσκαλο τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ὁποίας ἀρετῆς: «Σπουδαῖος πρόθυμος εἰς τὴν σπουδὴν (*studieux*). Σπουδαῖον συνηθέστερον ὀνομάζομεν τὸν γραμματισμένον, τὸν λόγιον, (*homme de lettres, savant*), τὸν ὁποῖον οἱ Ἄγγλοι ὀνομάζουσι scholar (ἤθουν εἰς σχολεῖον διδασκόμενος καὶ σπουδάσαντα). Εἰς ταύτην τὴν σημασίαν τὸ ἐμεταχειρίζετο καὶ ὁ παρακμάζων ἑλληνισμός. Ὁ Ἀρίστιππος πρὸς τὸν καυχώμενον εἰς λογιότητα καὶ πολυμαθειαν εἶπεν, «Ὡσπερ οὐχ οἱ τὰ πλεῖστα ἐσθίοντες καὶ γυμναζόμενοι ὑγιαίνουσι μᾶλλον τῶν τὰ δέοντα προσφερομένων, οὕτως οὐχ οἱ πολλὰ, ἀλλ' οἱ χρήσιμα ἀναγινώσκοντες εἰσὶ σπουδαῖοι»· μάθημα ἀξίον νὰ διδάσκηται συχνὰ εἰς τοὺς νέους. Σπουδαῖον ὀνομάζον οἱ παλαιοὶ τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα (*probe*), διότι ὁ τοιοῦτος καταγίνεται εἰς τὰ σπουδῆς ἀξία (*choses sérieuses*) καὶ εἶναι ἀξίος καὶ νὰ σπουδάζεται (*être recherché*) ἀπ' ἄλλους, καὶ τοιοῦτον ὑπόθεταν τὸν Λόγιον (*lettré*), ὡς γυμνασθέντα τὸ Λογικόν του, καὶ ἀκολούθως ἀποστρεφόμενον ὅλα τὰ ἄλογα καὶ κτηνώδη· «Σπουδαῖος, σοφός, ἐνάρετος, εὐδόκιμος, ὁ ἀντιδιαστελλόμενος τῷ φαύλῳ» λέγει ὁ Σουΐδας»⁶.

Ἔτσι, λοιπόν, στὰ 1832 ἀκόμη, ὁ Κοραῖς δὲν αισθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προσθέσῃ ἄλλη σημασία ἀπὸ τὴν καθιερωμένη στὰ παλιότερα λεξικά· ἀκριβέστερα τείνει νὰ στηρίξῃ τὴν σημασία αὐτὴν σὲ παλαιότερες μαρτυρίες. Καὶ θὰ πρέπει νὰ

περάσουμε τὸν Ἀγῶνα γιὰ νὰ βροῦμε τὶς δυὸ σημασίες νὰ συναγωνίζονται μέσα στὰ λεξικά μας: 1846, «*studieux, lettré*, (ἐπὶ ὑποθέσεων καὶ λόγων) grave, sérieux, important, de poids, de conséquence. Ἐχω νὰ τῷ εἶπω πράγματα πολλὰ σπουδαῖα, ἴσως αἱ *des choses de la dernière conséquence à lui dire*.—Ἡ ὑπόθεσις εἶναι πολλὰ σπουδαῖα, *l'affaire est d'une grande importance*»⁷. Ἐνα βῆμα πρὸ μπροστά, καὶ θὰ φθάσουμε εἰς τὴν σημερινὴ ἀποκλειστικὴν σημασίαν. Ἔτσι, τὸ Λεξικὸν τοῦ Βλάχου μᾶς δίνει, στὰ 1897: «*sérieux, grave, important, de conséquence, d'importance, considérable*». Μετὰ τὰ παραδείγματα, παραθέτει καὶ τὴν σημασίαν τοῦ οὐδέτερου, «*τὸ σπουδαῖον, ce qu'il y a d'important, le point (essentiel)*»⁸. Ὁ σπουδαῖος τοῦ 1800 ἀνήκει πιά σὲ ἕνα λησμονημένον κόσμον παραστάσεων.

Ἀλλὰ τὸ περίεργον καὶ ἀξιόλογο εἶναι, ὅτι ἡ καινούρια αὐτὴ σημασία, πού μετὰ τὴν ἐπικράτησίν της ἐμονοπώλησε τὸν ὄρο, συναντιέται ἐντελῶς, ὅπως εἶδαμε, μετὰ τὴν ἀρχαίαν. Ὡστερα ἀπ' αὐτό, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ περίεργον ἂν ἕνας ἀπὸ τοὺς καλοὺς παλαιότερους ἐρευνητὰς τῆς τουρκοπατημένης Ἑλλάδος γράφῃ τὰ ἀκόλουθα σχόλια γιὰ ἕνα βιβλίον τοῦ 1795, στὸν τίτλον τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἡ φράσις «*σπουδαῖον τινός περὶ τὰ ἐνταῦθα φιλοσοφικὰ μαθήματα ἐνασχολούμενου*»: «οὗτος δὲ ὁ σπουδαῖος ἦν ὁ ἡμέτερος Ψαλίδας. Ἐκ τούτου ἐξάγεται, ὅτι οὗτος ἐν Βιέννῃ ἐθεωρεῖτο εἰς ἕκ τῶν σπουδαίων Ἑλλήνων λογίων»⁹. Ὁ τίτλος δηλώνει ἀπλῶς ὅτι ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ὁ νεαρὸς Ψαλίδας εἶταν ἀκόμη σπουδαστὴς· καὶ εἶναι ἀναρίθμητες οἱ παρερμηνεῖες τοῦ τύπου αὐτοῦ ὅταν πρόκειται γιὰ κείμενα τοῦ τέλους τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου οὔτε στοχάζεται ποτὲ ὁ ἐρευνητὴς ὅτι μπορεῖ νὰ μὴν καταλαβαίνει τὴν γλῶσσαν τοῦς. Στούς καιροὺς μας, μάλιστα, καθὼς μεγάλωσεν ἡ ἀπόστασις πού μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια, χωρὶς νὰ μεγαλώσῃ ἀνάλογα καὶ ἡ δυσπιστία μας πρὸς τὶς γνώσεις μας τὶς σχετικὰς, τὰ τέτοια σφάλματα τείνουσι νὰ πολλαπλασιασθοῦν σὲ ἐπικίνδυνον βαθμό.

* * *

Τώρα, πού ἀποσεύσαμε τὴν ἐνδεχόμενη κατηγορίαν τῆς ἀφελείας, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε σὲ ἕνα πρὸ σύνθετον, καὶ, γιὰ τοῦτο, ἀκόμη πρὸ ἀνεξιχνίαστο φαινόμενον, σχετικὰ πάντα μετὰ τὴν νεοελληνικὴν παιδείαν. Εἶπαμε ὅτι οἱ σημασίαι τῶν λέξεων ἀλλάζουσι σωστά: εἶδαμε καὶ παράδειγμα· ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς διαφεύγῃ ὅτι οἱ λέξεις τὶς ὁποίας μεταχειρίζομασθε δὲν ἔχουν μοναχὰ νοηματικὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ ἐπηρεάζουσι τὴν συνειδησὴν μας, ὅταν τὶς ἀκούμε, τὶς διαβάζομε ἢ τὶς σκεπτόμασθε, μετὰ τὸ συναισθηματικὸν τοῦς βάρος.

Τὸ νόημα μπορεί περίπου νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δὲν μᾶς διαφεύγει, ἢ ὅτι κάπως μπορεί νὰ ἡχνηθεῖ· ἀλλὰ τὴν συναισθηματικὴ βλάβη, κανένα λεξικό, παλιὸ ἢ καινούριον, δὲν μᾶς τὴν δίνει. Καὶ ἡ ἀλλαγὴ, ὅπου γίνεται στὴν κατεύθυνση αὐτὴν, εἶναι πολὺ πρὸς ἀνεπαίσθητη, πολὺ πρὸς ἀσύλληπτη, γιατί δὲν προχωρεῖ καν σὲ μιὰ ἴσια γραμμὴ, ἀλλὰ μπορεί σὲ κάθε στιγμή νὰ παρουσιάζει πιασδραμίσματα, ἢ διαφυγὰς πρὸς ἄλλες μεριές.

Παράδειγμα τῆς σημασιολογικῆς αὐτῆς πορείας, θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρει κανεὶς τὴν λέξη γένος, τῆς λέξης αὐτῆς τὸ περιεχόμενο, χωρὶς νὰ παρουσιάσει μιὰ βασικὴ σημασιολογικὴ μεταβολή, ἀλλάξει, ὡστόσο, μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ σκεπασοῦν μὲ δόξα καὶ μὲ συναισθηματὸν ἕναν ὄρο πού ἀπὸ τὴν ἱστορία του δὲν εἶχε νὰ περιμένει τέτοιαν ἐξέλιξη. Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους, πού εἶταν, ἀρχικὰ, ὁ δάσκαλος τῆς κοινότητος, ἔφθασε νὰ σημαίνει ὅτι ἐκφράζουμε σήμερα, γεμάτοι συγκίνηση μὲ τὸν ὄρο αὐτόν. Ὅποιος δὲν συλλάβει τίς μεταβολές τοῦ τύπου αὐτοῦ μέσα στὴν γλώσσα μας, κινδυνεύει νὰ μένει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς ἀληθινῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξέλιξης τῶν προγόνων μας. Ὅμως στὸ μελέτημα τοῦτο θὰ ἤθελα νὰ ἀσχοληθῶ μὲ μιὰν ἄλλη λέξη, καὶ ἕνα ἄλλο σύμπλεγμα λέξεων, ἐξ ἴσου ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ δύο, τὴν Εὐρώπη, καὶ τὴν φωνητικὴν Εὐρώπη. Καὶ σάν γιὰ νὰ φανεῖ πὼς τὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὴν λογικὴν του σημασία, θὰ βεβαιωθοῦμε πρῶτα πρῶτα ὅτι ἡ Γεωγραφία καὶ τὰ λεξικά σχεδὸν τίποτε δὲν μπορούν νὰ προσφέρουν στὴν ἔρευνά μας καὶ στὴν λύση τῶν ἀποριῶν μας σχετικά μὲ τὴν ἔννοια τῆς Εὐρώπης.

Ἀληθινὰ, ὅποιον ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, βυζαντινοὺς ἢ μεταγενέστερους γεωγράφους συμβουλευθεῖ κανεὶς, μπορεί νὰ διαπιστώσει ὅτι ἐπιστημονικὰ ἢ σημασιολογικὰ τὸ ὄρο Εὐρώπη εἶναι ξεκαθαρισμένη· δὲν ἀναφέρομαι σὲ παλιὰς ἢ μεταγενέστερες συζητήσεις σχετικὰς μὲ τὰ ὄρια τῆς Ἡπείρου αὐτῆς: ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι στὸν κοινὸ ἀναγνώστη δὲν γεννιέται καμμιά ἀπορία σχετικὴ μὲ τοὺς τόπους πού περιέχονται μέσα στὴν Εὐρώπη· καὶ ἀνάμεσά τους, χωρὶς ἐκπληξη καμμιά, βλέπει νὰ μνημονεύεται καὶ ἡ Ἑλλάδα. «Εὐρώπη μὲν πάντα τὰ κατὰ δύσιν, ἀρχαίοις ἀπὸ Ἑλλησπόντου», γράφει ἕνας βυζαντινός⁹. Τὸ ἴδιο διαβάζουμε καὶ σὲ μεταγενέστερο γεωγράφο, τῆς ἐποχῆς πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ· ἐδῶ πρὸ συστηματικὰ: 1728, 1807. «Ἐχει ὄρους ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς μὲν, ὅχι τοσοῦτον διωρισμένους, ἀλλὰ κατὰ τοὺς περισσοτέρους τῶν Γεωγράφων ἐτούτους: τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος, τὸν Ἑλλησπόντον, τὴν Προποντίδα,

τὸν Θρακικὸν Βόσπορον, τὸν Εὐξείνιον Πόντον, τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, τὴν Μαιώτιδα Λίμνην, τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ· κάκειθεν ἔλκεται μιὰ γραμμὴ τῆς ἐπινοίας, μέχρι τοῦ Ὀβίου ποταμοῦ, ἢ κατ' ἄλλους, μέχρι τῆς Λευκῆς Θαλάσσης, ἢ τοῦ Ρούσικου κόλπου, διὰ τῆς ὁποίας διαρρεῖται τῆς Ἀσίας· ἀπὸ δὲ τῆς Μεσημβρίας ἔχει τὴν Ἑσωτερικὴν Θάλασσαν, ὡς ἔχει τὸν Ὑπερβόρειον Ὠκεανόν, ἢ τοῦτον Παγωμένον»¹¹. Παρόμοια θὰ εἶταν καὶ ἡ γνώση μας τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἂν ἀντὶ νὰ ἀνατρέξουμε σὲ γεωγράφους τῆς ἐποχῆς, ἐχρησιμοποιούσαμε ἀντίστοιχα βοηθήματα ἀπὸ λεξικά ἢ ἀπὸ γενικά διδακτικά ἐγχειρίδια· τὸ ὄριο τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἀσίαν, στὸ σημεῖο πού θὰ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημά μας, βρίσκεται στὸν Ἑλλησπόντον, στὴν Προποντίδα, καὶ στὸν Βόσπορον.

Ὅταν, μάλιστα, στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὁ τουρκικὸς κίνδυνος μεγαλώνει ὀλοένα καὶ περισσότερο, φαίνεται ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς κοινούς τόπους τοὺς ὁποίους διαμορφώνει ἡ ρητορικὴ τοῦ καιροῦ, εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη, δηλαδὴ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ, καὶ στὴν Ἀσίαν, δηλαδὴ τὴν τουρκικὴν πίεση. Πρὸς εἰδικὰ, σημειώσω κάτω ἀπὸ τὸ κοντύλι τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου «τὴν πρὸς ἡμῖν Εὐρώπην»¹², προκειμένου νὰ δηλωθεῖ τὸ βυζαντινόν. Ὁ ἄλλος ἐχθρὸς, ὁ ἄλλος κίνδυνος, πού δὲν εἶναι μικρότερος στὰ μάτια τῶν θρησκευομένων βυζαντινῶν, ἡ Δύση τέλος πάντων, μισημένη καὶ περιφρονημένη γιὰ τὴν βαρβαρότητα καὶ τὴν ἀνομία τῆς, ἐκεῖνη εἶναι ἡ χώρα τῶν Λατίνων, ἢ καὶ τῶν Ἰταλῶν, ἢ κατὰ τὸν Φράγκον, πολὺ συχνά. Τὸ ἐπίσημο πού τὸ βρίσκουμε νὰ στολίζει τὸν τίτλο, στὰ περισσότερα θρησκευτικὰ βιβλία ὅσα σκοποῦν ἔχουν νὰ ἐλέγξουν τίς πλάνες τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τὸ ὄνομα τῶν Λατίνων· ἀλλὰ κιόλας παρατηροῦμε μερικές χαρακτηριστικὰς χρήσεις τοῦ ὄρου Φράγκος: νὰ ντύνονται «φράγκικα», γράφει ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν παιδαγωγὸ τῶν παιδιῶν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου· καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ παιδιὰ πού ζοῦν στὴν Ἰταλία, καὶ ὄχι στὴν Γαλλίαν, συμπεραίνουμε πὼς ἡ ἔκφραση εἶναι ἐδῶ ἀκριβῶς ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἀντίστοιχον νεοελληνικὴν ἔκφραση γιὰ τὰ «φράγκικα»¹³ ντυσίματα.

Ἡ τυπικὴ, πάντως, ἀντίθεση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, προκειμένου γιὰ τὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ παραδομένη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἡ ἱστορημένη ἀπὸ ρήτορες καὶ σοφιστὰς, ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἀσίαν.

Ὅσο γιὰ τὸ χρῶμα πού παίρνει ἡ Ἀσία, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἀντίθεση αὐτή, φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ ὑποτιμητικόν. Τιμητικὴ ἢ οὐδέτερη, ἐπιστημονικὴ, φαίνεται νὰ παραμένει ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «Εὐρώπη». Μὲ μιὰ μόνον, σημαν-

τική όμως, διάκριση: ότι υπάρχει πάντα μιὰ ἀπόσταση χρονική ανάμεσα στην καθιέρωση ἑνὸς ὄρου, μιᾶς σημασίας, μιᾶς συναισθηματικῆς βαρύτητας, στὸν προφορικό λόγο, καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐμφάνισής της στὸν γραπτό. Καὶ ἡ ἀπόστασις αὐτὴ μεγαλώνει αἰσθητὰ, προκειμένου γιὰ ἐποχές πού καθαρεύουν, ὅπου ἐπιδιώκεται ὁ ἀρχαϊσμός στὴν ἔκφραση, ὡς εἶναι καὶ σὲ βάρος τῆς κυριολεξίας. Στὸς καιροὺς μας, ἡ περιέργεια γιὰ τὰ πράγματα πού εἶναι ἀσχετὰ πρὸς τὴν λόγια παράδοση, ἡ εὐκολία τὴν ὁποία παρέχει ὁ καθημερινὸς τύπος, τὸ πνεῦμα τῆς ἐπικαιρότητας πού μῆθε μαζί του στὴν σύγχρονη συνείδηση, ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἐλαττώσει στὸ ὄριο τὴν ἀπόστασις πού χωρίζει τὴν προφορικὴ χρῆσις ἀπὸ τὴν γραπτὴ, χωρὶς, ὡστόσο, καὶ νὰ τὴν ἐξαφανίσουν. Ἀλλὰ σὲ παλαιότερα χρόνια, καὶ μάλιστα κλασικιστικά, μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ πούμε πόσες δεκαετηρίδες, ἢ καὶ πόσοι αἰῶνες ἐπέρασαν, κάποτε ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου κάτι πρωτοακούσθηκε, ὡς στὴν στιγμή ὅπου, τὸ ἴδιο αὐτὸ κάτι πρωτογράφτηκε. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μένουμε πάντως πολὺ ἐπιφυλακτικοί, προκειμένου νὰ ὀρίσουμε τὴν ἀπαρχὴ τῶν μεταβολῶν καὶ νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ἴσως, στὴν περίπτωσις πού μᾶς ἐνδιαφέρει, νὰ μπορούμε μόνο νὰ πούμε ὅτι ἡ μεταβολὴ φαίνεται νὰ ἔχει μᾶλλον λόγιο χαρακτήρα, καὶ ὅτι, συνεπῶς, ὁ προσεκτικὸς ἔλεγχος τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων θὰ μπορέσει νὰ ἐξακριβώσει μὲ ἀρκετὴ προσέγγιση τὴν ἀρχὴ της.

Ἐδῶ ὁ ἔλεγχος αὐτὸς δὲν θὰ γίνει, γιατί εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν σκοπὸ μου, καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τῆς μελέτης μας, πού βρίσκεται τοποθετημένο πολὺ ἀργότερα. Ἄς ἀρκεσθοῦμε νὰ ἐπισημάνουμε, σὲ ἕνα γοργὸ πέρασμα ἐπάνω ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, μερικές χαρακτηριστικὲς χρήσεις τοῦ ὄρου πού μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξαγάγουμε καὶ τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα. Θὰ μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορέσουμε, φθάνοντας στὸν ΙΗ' αἰῶνα, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀνάπτυξη πού συνοδεύει τότε τὸν ὄρο, καὶ νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν σημασία της.

Τὴν ἀλλαγὴ περιεχομένου τοῦ ὄρου, ἢ, ἀκριβέστερα, τὴν ἐρύθνηση τοῦ περιεχομένου του, ἴσως δὲν εἶναι ἀτοπὸ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ μιὰ στιγμή ὅπου ἡ μερίδα τῶν λογίων καὶ τῶν πολιτικῶν ὅσοι συμπάθουν πρὸς τὶς δυτικὲς ἰδέες, ἢ πάντως ἐνδιαφέρονται γι' αὐτὲς χωρὶς νὰ τοὺς περιορίζει ἡ θρησκευτικὴ προκατάληψη, ἐπιδιώκει νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσει γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ χωρὶς νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ χρησιμοποιήσει λέξεις δυσφημισμένες στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχὴ βλέπουμε συχνὰ νὰ γίνεται λόγος γιὰ Εὐρώπη, ἐκεῖ πού ἄλλοτε θὰ συναντούσαμε τοὺς Λατίνους· μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι

ἂν καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη λέξις ἐκφράζουν τοὺς δυτικούς ὄπαδους τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρώτη τοὺς σημαίνει ἀμερόληπτα, καὶ ἡ δευτέρη ἐπικριτικά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ συνεχισθεῖ πολὺ διάκριτικά ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου Εὐρώπη, προκειμένου νὰ γίνει λόγος γιὰ τοὺς δυτικούς χωρὶς πνεῦμα ἐριστικό. Ἀλλὰ μέσα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, ἐπισημάνουμε μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου· εἶναι οἱ θλιβερὲς ἡμέρες ὅπου οἱ Παλαιολόγοι σὲ μιὰν ἀπελπισμένη διπλωματικὴ προσπάθεια ἐπιδιώκουν νὰ προσανατολίσουν τὸ κουρασμένο Βυζάντιο πρὸς τὴν δυτικὴ Εὐρώπη, πού γεμάτη ὄρμη ξεκινούσε ἐκεῖνα τὰ χρόνια πρὸς τὰ καινούρια της πεπωμένα.

Κι ὁμως ἀκόμη στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, ὁ ἄνθρωπος πού κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσωπεῖ τὴν τάση γιὰ μελέτη καὶ γιὰ γνώριμιὰ τῆς Δύσης, ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς, χρησιμοποιοεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, τὸν ὄρο στὴν καθιερωμένη γεωγραφικὴ του σημασία: «Νῦν μὲν οὖν ἐμποροῦ τῆς τύχης καὶ σύνησι βασιλεῖ... τὴν τε Ἀσίαν τῆ Εὐρώπῃ διάλλατε...»¹⁴. Θὰ εἶταν ἴσως τολμηρὸ νὰ προσπαθήσουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση πού ἐνδεχόμενον νὰ μὴν ἀναποκρίνεται στὴν θέληση τοῦ ἐπιστολογράφου: δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς ὁ Κυδωνῆς νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὴν βάρβαρη Ἀσία καὶ ἀπὸ τῆ ἄλλη, σὲ μιὰ καὶ μόνη ἐνότητα, μαζί κι ἀξεχώριστα τὴ ἑλληνικὴ καὶ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοῦ κειμένου θὰ εἶταν σεβαστὴ ἂν σ' ἐκεῖνα τὰ ἴδια περίπου χρόνια δὲν παρουσιαζόταν τόσο συχνά, καθὼς εἶπαμε, στοὺς ρήτορες, τοὺς πανηγυριστές, τοὺς δημοσιολόγους καὶ τοὺς ἐπιστολογράφους ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη χωρὶς καθόλου νὰ βρίσκεται στὸ βάθος ἡ ἐνωτικὴ ἀπόχρωση. Ὡστόσο, τὸ εἶδαμε κι αὐτό, σὰν πιὸ συχνὴ φαίνεται ἡ χρῆσις τῆς Εὐρώπῃς στοὺς Ἐνωτικούς ἢ τοὺς ἐνωμένους, ἢ σ' ἐκείνους πού δὲν θέλουν νὰ δεξύνουν τὰ πράγματα μὲ τὴν Δύση, στὸν ἀρχόμενον ἢ μεσοῦντα ΙΕ' αἰῶνα. Ὁ Γεμιστός, ἐξ ἄλλου, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν πλευρὰ τῆς Πελοποννήσου τὴν ἐστραμμένη πρὸς τὴν Εὐρώπη¹⁵. Γεωγραφικὰ εἶναι, βέβαια, ἐλαττωματικὴ ἡ διατύπωση, καὶ μάλιστα προκειμένου γιὰ ἕναν λεπτολόγο γεωγράφο σὰν τὸν Γεμιστό· εἶναι ὁμως πολὺ φυσικὸς τρόπος γιὰ νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μοριά, τόσο φυσικὸς ὥστε νὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνώμαλη χρῆσις τοῦ ὄρου.

Λίγο ἀργότερα, στὸν Μιχ. Ἀποστόλη εἶναι φανερὴ ἡ θέληση νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ δυσφημισμένοι ὄροι τοῦ Λατίνου ἢ τοῦ Φράγκου μὲ τὸν ἀχρωμο καὶ ἀκίνδυνον Εὐρωπαϊοῦ:¹⁶ «τῆς δόξης ὄντος τῶν Εὐρωπαϊῶν», «τῶν Εὐρωπαϊῶν τῆς Ἐκκλησίας»· πρόκειται καθαρὰ γιὰ τοὺς ὄπα-

δοὺς τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὴν ἴδια αὐτὴν τὴν Ἐκκλησία. Ἔτσι περνοῦμε ἀνετα σὲ ἐκφράσεις σὰν καὶ τὶς ἀκόλουθες, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε στὸν ἴδιο σύγγραφέα: ἂν δὲν τελεσφορήσουν οἱ προσπάθειές του, θὰ πάει «ἐς Εὐρώπην ἢ ἐς Βυζάντιον»· «ἢ γὰρ ἂν πάντα τὰ τῶν Ἑλλήνων οἰχῆσεται πράγματα σὺν αὐτοῖς καὶ προσέτι περιέσται ὁσος κίνδυνος τῇ Εὐρώπῃ»· ἢ ἀκόμη, σαφέστατα: «Χριστιανοὶ πάντες, οἱ τῆς Εὐρωπαϊοὶ καὶ ὅσοι λείψανα τῶν Ἑλλήνων». Σὲ ὅλα αὐτὰ μέσα τὸ ξεχώρισμα τὸ κανονίζει ἡ λατρεία καὶ τὸ ἐκφράζουν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιὰ τοῦτο μᾶς ξενίζει νὰ βρίσκουμε, πάντα στὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, τὴν θρησκευτικὴ ἀντίθεση τοῦ Σχίσματος τοποθετημένη γεωγραφικὰ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία· ἀναφέρομαι σὲ ἕνα κείμενο τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξὴ μᾶς ἐγνώρισε ὁ Legrand, καὶ ὅπου χωρὶς ἀμφιβολία καμμιά ὀνομάζει «τοὺς ἐξ Ἀσίας»¹¹ τοὺς πιστοὺς τοῦ Ἀνατολικοῦ δόγματος. Ἡ ἀσάφεια, ἄλλωστε, τῶν ἐννοιῶν, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐκφράσεων εἶναι ἀπὸ τὰ θλιβερά γνωρίσματα τῆς παιδείας μας στὴν θλιβερὴ ἐκείνη ἐποχὴ.

Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπιμείνουμε πολὺ σὲ ὅ,τι γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ ἀπλὴ ἀφετηρία· καὶ στὸν Βησσαρίωνα, καὶ στὸν Φραντζῆ, καὶ στὸν Κανανό, σὲ λογίους καὶ σὲ ἀπλοικοὺς ἀνθρώπους, νιώθουμε περισσότερο ἢ λιγότερο καθαρά ὅτι τὸ νόημα τῆς Εὐρώπης εἶναι ζωντανό σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια: εἶναι λέξη πού ἀπασχολεῖ, πού λέγεται συχνά, καὶ πού, συνεπῶς, ἔχει τὴν τάση νὰ παρουσιάζει κάποια ρευστότητα, ἀφοῦ μόνο τῶν νεκρῶν λέξεων τὸ νόημα μένει ἀπαρασάλευτο, ὅπως ἡ μορφή τῶν νεκρῶν μέσα στὴ μνήμη μας. Θὰ ἤθελε ὁμως κανεὶς νὰ σταματήσει λίγο περισσότερο ἐδῶ, τώρα πού ἀρχίζει ἡ φοβερὴ σκλαβιά, καὶ νὰ ἀναλύσει βαθύτερα τὴν γένεση τοῦ καινούριου νοήματος, σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχολογία. Εὐρωπαῖοι, σήμερα, Λατίνοι χθές, Φράγκοι ἢ Ἰταλοὶ, οὐδέτερα ἢ ἐριστικά, τὸ ὅμοιο πού βρίσκεται σὲ τοῦτες ὅλες τὶς ὀνομασίες εἶναι ὅτι χωρίζουν σὲ δύο τὸν πολιτισμένο κόσμον, στὸν ἑλληνικὸ καὶ στὸν ὑπόλοιπον. Τοῦτο χωρὶς ὑπεροψία, πολὺ φυσικά, ἀπὸ ἕνα τυπικὰ ἑλληνικὸ ἐξογκωμένο τοπικιστικὸ πνεῦμα. Μιὰ τέτοια συνείδηση ἐπόμενο εἶταν νὰ ἀναπτυχθεῖ στὰ χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς αἰγλης τῆς ἀπέναντι σὲ μιὰν Εὐρώπην πολὺ λίγο διαφοροποιημένη, ἰδίως στὰ μάτια τῶν πολλῶν, ἰδίως στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὸ Βυζάντιο εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ ἀντιτεθεῖ, στὰ μάτια τοῦ κόσμου, πρὸς τὴν ὑπόλοιπην Εὐρώπην ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ πρὸς τὴν ὑπόλοιπην Ἀσία ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἦστερα εἶναι πού ἡ δυστυχία θὰ ἐξάψει τὸ ἑλληνικὸ φρόνημα, καὶ ἡ μνήμη τῆς ἀρχαίας δόξας θὰ δώσει ἕνα καινούριον βάθος στὴν παλιὰ ἀντίθεση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν πολὺ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ἕνα κείμενο τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, ὅπου βλέπουμε ἀκριβῶς πόσο ἡ πληγωμένη ὑπερηφάνεια ἀνανεώνει καὶ κάνει ἐναργέστερο τὸ νόημα τῆς ἀντίθεσης. Βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ μιὰ μισθοφορικὴ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ ὁμάδα πού ἔχει τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τῶν Ἀγγλων. Σὲ λίγο ἡ ὁμάδα αὐτὴ, ἀρκετὰ πολυάριθμη κιόλας, ἀφοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερους ἀπὸ πεντακόσιους ἀνδρες, πρόκειται νὰ πολεμήσῃ τοὺς Γάλλους. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς, Θωμᾶς μὲ τ' ὄνομα, προσφωνεῖ τοὺς στρατιῶτες τοῦ τὸ κείμενο μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἐξαρχαῖσμένο, καὶ—γιατί ὄχι;—ἴσως καὶ ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸν λόγιον περιηγητὴ πού τὸ διέσωσε. Ἀλλὰ μιὰ πού ὁ περιηγητὴς εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ περιστατικόν, τὸ ἴδιο κάνει γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης μας ἂν ἐκφράζει τὶς δικές του πεποιθήσεις ἢ τὶς πεποιθήσεις τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Θωμᾶ. Ἴδου πῶς ἐκφράζεται, πῶς σκέπτεται μιὰ ἑλληνικὴ ψυχὴ, κάπου μακριὰ στὴν δυτικὴ Εὐρώπη, γύρω στὰ 1550:¹² «Ἑλλήνων γὰρ ἐσμὲν παῖδες, καὶ βαρβάρων σμῆνος οὐ πτοοῦμεθα· τοῖνον, τὴν πρέπουσαν ἡμῖν ἀρετὴν καὶ ἐν τῷ πολέμῳ καρτερίαν ἐπιδείξομεν, ἴν' ἀπαντες λέγειν ἔχοιεν, ὡς οἱ ἐξ Ἑλλάδας ἐν τοῖς Εὐρωπαϊοῖς μέρεσιν εὐρεθέντες, ἔργα χειρὸς ἀρίστης ἐπεδείξαντο». Ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια ἐκφράζουν τὰ λόγια αὐτά, χωρὶς ἀμφιβολία καμμιά· ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια πού σκεπάζει ἕναν δυνατὸ καημό. Καί, ἴσως, ἀκόμη, ἂν σκαλίσουμε τώρα τὴν προσλαλιά τοῦ Θωμᾶ μὲ ὅλη τὴν μεταγενέστερη ἱστορικὴ πείρα μας, νὰ βροῦμε καὶ κάτι ἄλλο, πολὺ ἀνθρώπινο: οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ βρέθηκαν μακριὰ ἀπὸ τὶς πατρίδες τους, ἀφησαν σκλάβους ἐκεῖ κάτω τοὺς δικούς τους, θυμοῦνται τὶς περασμένες δόξες, καὶ ζηλεύουν τὴν ἀκμὴ τῆς Εὐρώπης· τὸ νόημα εἶναι καθαρὸ: καὶ μακριὰ ἀπὸ τοὺς τόπους μας κι ἂν περιπλανηθήκαμε, κι ἂν ἐχάσαμε τὴν ἐλευθερία, δὲν εἴμαστε χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους λαοὺς πού πολεμοῦν κοντὰ στὴν πατρίδα τους, δὲν ἔχουμε λιγότερη ἀπὸ «τὴν πάλαι θρυλουμένην Ἑλλήνων ἀνδρείαν», καθὼς μιλεῖ πιὸ κάτω ὁ Θωμᾶς. Σ' αὐτόν, δηλαδή, ἴσως βρίσκουμε τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὸ νόημα τῆς Εὐρώπης: μιὰ θετικὴ ἐκτίμηση τῶν πλεονεκτημάτων τὰ ὁποῖα προσφέρει στοὺς ἐλεύθερους λαοὺς πού τὴν κατοικοῦν.

Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα, περνώντας στὰ μισὰ τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, θὰ δοῦμε τὴν ἑλληνικὴν αὐτὴν σαφέστερη καὶ πιὸ συνειδητὴ. Εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὄραϊο γράμμα τοῦ Κορυ-

δαλέα, πού ἀναλογίζεται τί ἐγκατέλειψε γιὰ τὴν ἀγαπημένη του πατρίδα, τὴν Ἀθήνα: «πατρίς ἢ φιλιότη, ὑπὲρ ἧς τὰ κλεινά μοι παρῶπται Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια, καὶ ἧς ἔνεκα τυραννικὸν ἀνθελόμην ζυγὸν τῆς γλυκυτάτης ἐλευθερίας»¹⁹. Ἀρχίζει νὰ ἐτοιμάζεται γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διανόηση, γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἢ παράσταση μιᾶς Εὐρώπης πού θὰ ἀπο-

(Τὸ τέλος στὸ ἐπόμενο)

τελοῦσε ὑπόδειγμα γιὰ τὸν ξαναγεννημένο ἑλληνισμό: τῆς «πεπολιτισμένης», τῆς «πρωτισμένης» Εὐρώπης. Λίγο ἀργότερα ἀκόμη, ὁ κρητικὸς πόλεμος μέσα στὴν ἀφθονία τῶν στίχων τοὺς ὁποίους προκαλεῖ, δίνει ἀφορμὴ νὰ φανεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἀλληλεγγύη γιὰ τὴ σχισματικὴ Δύση:²⁰

Εὐρώπη, δάρσου σήμερα καὶ τὰ μαλλιά σου σῦρε.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀνέστη Κωνσταντινίδου (Liddel and Scott), Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Τόμος Δ', Ἀθήνα, 1906, 109.
2. Βλ. Legrand, Bibliographie Hellenique, IZ αἰ., Α' Παρίσι 1894, 310.
3. Θεσαυρὸς Γερασίμου Βλάχου, Βενετία 1784, στήν λ.
4. Κ. Weigel, Λεξικὸν Ἀπλορωμαϊκῶν Γερμανικῶν καὶ Ἰταλικῶν, Λειψία, στήν λ'.
5. Βεντόση - Βλαντῆ, Τρίγλωσσο λεξικό, στήν λ'.
6. Κοραῆς σπουδαῖος. Κοραῆς, Ἄτακτα, Δ', Παρίσι 1832, 535.
7. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, Λεξικὸν Ἑλληνικῶν καὶ Γαλλικῶν, Ἀθήνα στήν λ.
8. Ἄγγελος Βλάχος, Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικῶν, Ἀθήνα 1897 στήν λ.
9. Σταμ. Δ. Κρίνος, π. Ἐστία, ἔτος Δ', τόμος Ζ', 1879, 146.
10. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Ὑπομνήματα στὸν Διονύσιο τὸν Περιηγητὴ, ἔκδοση (Στεφ. Οἰκονόμου) μέσα στὴν Συλλογὴ τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς παλαιῶν γεωγραφηθέντων, Β', Βιέννη 1808, 78. Ὅπου τὸ κατόρθωσα καὶ τὸ νόμιζα χησιμο, παραπέμπω σὲ ἐκδόσεις τῶν ὁποίων εἶχαν ὑπόψη τοὺς ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων μελετοῦμε τὴν παιδεία.
11. Μελέτιος Μήτρου, Γεωγραφία, ἔκδοση Ἄνθιμου Γαζῆ, Α', Βενετία 1807, 95.

12. Γεννάδιος Σχολάριος σὲ γράμμα τοῦ Βλ. Σπ. Λάμπρος, Παλαιολόγοι καὶ Πελοποννησιακά, Β', Ἀθήνα 1924, 236.
13. Ἐ.δ. Δ', Ἀθήνα 1930, 287.
14. Π. Νέος Ἑλληνομνήμων, Α', 1904, 206.
15. Ἄπ. Ellissen, Analecten der Mittel- und Neugriechischen Literatur, Δβ', Λειψία 1860, 42.
16. Οἱ ἀκόλουθοι παραπομπὲς γίνονται ὅλες στὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπὸ τὸν Ἰπόλυτο Noiret, Παρίσι, 1889: τῆς δόξης 79, τῶν Εὐρωπαϊῶν 102, ἐς Εὐρώπην 56, ἢ γὰρ ἄν 70, Χριστιανοὶ 114.
17. Τὸ χωρίο τοῦτο τοῦ Ἀποστόλου, καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο, τὰ ἔχει ἀνακοινώσει ὁ Legrand στὴν Bibliographie Hellenique, IΕ'-ΙF' αἰ., Α' Παρίσι 1885, LXIX. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Β. Λαούρδα στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΙΘ', 1949, 239 κ.έ. μὲ βάση τὸ χειρόγραφο πού εἶχε ἀνακοινωθεί ἀπὸ τὸν Legrand. Λυπηρὸ εἶναι ὅτι ὁ νέος ἐκδότης δὲν ἐθεώρησε ὑποχρέωσή του νὰ μνημονεύσει τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ Legrand στὸ ζήτημα τοῦ χειρογράφου.
18. Ἄνδρ. Μουστοξύδης, Ἱστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα, Α', Κέρκυρα, 1872, 36.
19. Τύποι Ἐπιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως, ἔκδοση Βενετίας 1786, 97.
20. Μπουνιαλῆς, Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδοση Σηρουχάκη, Τριέστι 1908, 549.

